

“TEMURNOMA” ASARINING LEKSIK QATLAMI

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.013>

*Asqarova Manzura Baxtiyor qizi,
ORCID: 0000-0001-5880-5758*

*Namangan davlat universiteti, o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida tayanch
doktoranti*

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek tilining leksik qatlami, leksemalarning zamonaviylik va tarixiylik jihatiga ko‘ra turlari, o‘z qatlam va o‘zlashma qatlam nominativ birliklari Salohiddin Toshkandiyning “Temurnoma” asari asosida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Leksik qatlam, nominativlik, o‘z qatlam, o‘zlashma qatlam, “Temurnoma”, tarixiy so‘z (istorizm)lar va hok.

LEXICAL LAYER OF TEMURNOMA

*Askarova Manzura Bakhtiyor qizi,
Namangan State University, Basic doctoral student of the department
of Uzbek language and literature*

Annotation: The article analyzes the lexical layer of the Uzbek language, the types of lexemes in terms of modernity and history, the nominative units of their own layer and the layer of assimilation on the basis of Salohiddin Tashkendi’s «Temurnoma».

Keywords: Lexical layer, nominative, own layer, assimilation layer, «Temurnoma», historical words (historicism), archaic words (archaisms) and so on.

ЛЕКСИЧЕСКИЙ СЛОЙ TEMURNOMA

*Аскарова Манзура Бахтиёр кызы,
Наманганский государственный университет, Базовый докторант
кафедры узбекского языка и литературы*

Аннотация: В статье анализируется лексический пласт узбекского языка, типы лексем с точки зрения современности и истории, номинативные единицы собственного слоя и слоя ассимиляции на основе «Темурнома» Салохиддина Ташкенди.

Ключевые слова: лексический пласт, номинативный, собственный пласт, ассимиляционный пласт, «темурнома», исторические слова (историзмы), архаичные слова (архаизмы) и др.

Kirish: Amir Temur o‘zbek davlatchiligi tarixida siyosat va ma’naviyat uyg‘unligiga erishgan noyob shaxslardan biri hisoblanadi. Bunday uyg‘unlikni moziyda sanoqli saltanat sultonlarida kuzatish mumkin. Sohibqironning tug‘ilishidan to qazosiga qadar yuksak mahorat bilan yozilgan muallifi aniq “Temurnoma” [4]lardan biri Salohiddin Toshkandiyning “Temurnoma”[3] asari qimmatli manbaa sifatida tarix sahifalariga muhrlangan.

Ma’lumki, tildagi o‘zgarishlar to‘satdan bo‘ladigan “portlash” yo‘li bilan emas, balki asta-sekin eskining to‘la borishi, mukammallashuvi yo‘li bilan yuz beradi. Bunda, shubhasiz, ba’zi bir eski so‘zlar va formalar arxaiklashib boradi va iste’modan chiqadi. Lekin, umuman olganda til hodisalari vaqt va tarix sinovlariga juda katta bardoshli bo‘ladi. Faqat juda katta ijtimoiy hodisalar yuz bergandagina tilda ham katta o‘zgarishlar sodir bo‘lishi, hatto eski adabiy til yangisi bilan almashishi mumkin.[5] Ya’ni tilning taraqqiy etishi, leksikaning boyib borishi jamiyat bilan uzviy aloqadadir. Jamiyat taraqqiy etgan sari jamiyat a’zolarining tili ham, tafakkuri ham shunga xos ravishda taraqqiy qilib boradi va o‘zgaradi.

Demak, tilning leksikasidagi o'zgarishlar qaysidir so'zlarning eskirib iste'moldan chiqishi, qaysidir so'zlarning til leksikasiga yangi kelib qo'shilishi hodisalarini ham jamiyatning rivoji bilan bog'lash mumkin. O'zbek milliy tilining shakllanishi ham o'zbek millatining shakllanishi jarayoni bilan bog'liqdir.[5] Tilning taraqqiyot jarayonida uning barcha sohalarida ma'lum o'zgarishlar yuz beradi. Bunday o'zgarish, ayniqsa, uning leksikasi uchun xarakterlidir. Bunda, birinchidan tildagi ayrim so'zlarning eskirishi, iste'moldan chiqib ketishi kuzatilsa, ikkinchidan, tilda yangi so'zlarning paydo bo'lishi kuzatiladi. Bu ikkala hodisa ham ma'lum obyektiv sabablar asosida ro'y beradi. Hozirgi adabiy til nuqtayi nazaridan eskirgan so'zlarning jami eski qatlam (eski leksika) yangi so'zlarning jami yangi qatlam (yangi leksika) deb yuritiladi.[5]

Bu ikki qatlamdan tashqari, lug'at tarkibida adabiy til uchun odatdagi, eskilik yoki yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan so'zlar qatlami ham bor. Bu qatlam zamonaviy qatlam yoki neytral qatlam deyiladi.

Adabiyotlar tahlili: O'zbek tilining leksikasini asosan zamonaviy qatlamga oid so'zlar tashkil etadi. Zamonaviy leksika ko'p hollarda umumiste'moldagi faol leksika to'g'risida emas, balki iste'molda kam bo'ladigan nafaol leksika ya'ni eski leksika haqida so'z yuritmoqchimiz. Bizga ma'lumki, o'zbek adabiy tili bugungi kundagi shaklga kelguncha, uzoq tarixiy davrni bosib o'tgan. Bu uzoq tarixiy jarayon mobaynida o'zbek tilida juda ko'p tarixiy, badiiy, ilmiy asarlar yaratilgan. Jumladan, "Qutadg'u bilig", "Hibbat-ul haqoyiq", "Devoni lug'atit turk" asarlari, Navoiy yaratgan asarlar va XV asardan keyin yaratilgan Bobur, M. Solih, Turdi, Nodira, Uvaysiy, Furqat, Muqimiy kabi ijodkorlar asarlari, Z. Xolmanova «Boburnoma» leksikasini, B. Abdushukurov «Qissasi Rabg'uziy» asarining leksik xususiyatlarini, S. Ibodov esa "Qutadg'u bilig" asarining semantikasini o'rganish jarayonida o'zbek tilining leksik qatlamini tubdan tahlil qilishga muayyan hissa qo'shganlar. Bu asarlar faqat badiiy adabiyotning yetuk namunalari bo'lib qolmay, balki o'zbek tilining taraqqiyoti uchun muhim asos bo'lgan asarlardir. Ularning tili leksikasida hozirgi o'zbek adabiy tili uchun eski leksikaga aylangan so'zlar birmuncha. Amma biz eski leksikaga boy, tili ilmiy jihatdan ma'lum darajada tadqiq etilgan yuqoridagi asarlar xususida emas, balki bugungi kunda tarixning noyob durdonasiga aylangan "Temurnoma" asari xususida so'z yuritmoqchimiz. Asarining tili bir qarashda ancha murakkabdek tuyiladi. Bu hol dastlabki boblarda, ayniqsa, sezilib turadi. Umuman olganda asarning tili oddiy va ravon.[3] Bu asarning o'qish, tushunish, anglab yetish murakkab bo'lmasda unda faqat tarix uchun xos bo'lgan, o'tmish davr holatini yoritish uchun xizmat qilgan, bugungi kun tili uchun eski leksika qatlamiga mansub so'zlar ham anchagina. Bu haqida quyida beriladigan misollar tahlilida ko'rish mumkin.

Eski qatlamga oid so'zlar asosiy farqli xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:
tarixiy so'zlar yoki istorizmlar;
arxaik so'zlar yoki arxaizmlar.

Tadqiqot metodlari: Salohiddin Toshkandiyning "Temurnoma" asarining leksik qatlamini semantik-stilistik, tavsiflash, qiyoslash, antroposentrik nazariya tahlil usullaridan foydalangan holda asarda uchraydigan istorizmlar o'rganildi. Avvalo, istorizmlar va ularning "Temurnoma" asaridagi namunalari haqida fikr yuritimiz. Istorizmlar tarixga oid (hozirgi kunda yo'q) narsa-hodisalarni bildiruvchi so'zlardir. Ma'lum davrlarda bor bo'lgan ayrim narsa-hodisalar jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida yo'q bo'lishi, o'tmish hodisasiga aylanishi mumkin. Shu bilan bog'liq holda bunday narsa-hodisalarning atamasi bo'lgan so'zlar ham tarixiylik kasb etadi, ya'ni tarixiy so'zga aylanadi. Misollar: sovut, omoch, qozi, charx, amir, bek, qul, cho'ri, hokim, baqqol, xon, vazir, kanizak kabi.

Tahlil va natijalar: Istorizmlar bildiradigan narsa-hodisalar tarixiyliги sababli ularning ko'pchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish bo'ladi. Istorizmlar o'tmish

voqealarini tasvirlovchi asarlarda qoʻllaniladi.[5]Shu fikrdan kelib chiqib aytish mumkinki, “Temurnoma” asari ham istorizmlar tahlili uchun muhim manba boʻla oladi.

Ammo Dilshod xotun saltanat, taxtida oʻzi oʻlturib eri birla oʻgʻli aning farmonida erdilar. (“Temurnoma”dan 50-bet). Ushbu gapdagi saltanat va taxt soʻzlari istorizm hisoblanadi. Chunki bugungi kun uchun saltanat va taxt oʻtmishga oid narsalardir. Yoki quyidagi misolga eʼtibor bersak: Boyonqulixon yurtga jarchi qoʻyub har kim ushbu sifatdagi bolani saqlasa boshi oʻlumda, moli talonda. (“Temurnoma”dan 32-bet). Jarchi bugungi kun uchun tarixga aylangan tushunchani ifodalovchi soʻzdir. Shuning uchun bu soʻz ham istorizm hisoblanadi.Koʻb-koʻb moli va qirq quli bor edi. (“Temurnoma”dan 43-bet). Bu gapdagi qul soʻzi ham oʻzbek tili leksikasining eski leksika qatlamiga mansub.“Temurnoma”dab u kabi soʻzlarning juda koʻp ishlatilganini guvohi boʻlishimiz mumkin. Ularni oʻrganish jarayonida eʼtiborni yana bir muhim xususiyatga qaratish lozim. Yaʼni asardagi istorizmlarni asosan shaxs va narsa-buyumni ifodalagan soʻzlar tashkil etadi. Bu fikrni misollar bilan isbotlaymiz:Xon amir qildikim, hukomolar masjidida jomeʼga kelsunlar. (“Temurnoma”dan 52-bet). Ushbu holatda xon va amir soʻzlarining tarixga oid shaxs va narsaning nomini ataganligini koʻrishimiz mumkin. Avval amir Choku boʻz otgʻa minub qarasin dubulgʻasin ustigʻa qoʻyib 10 ming yigit birla barlosdin chiqib yarogʻlarin taqinib oʻta berdi. Ushbu gapdagi amir, dubulgʻa, yaroq soʻzlari ham istorizm boʻlib, amir soʻzi shaxsni bildirsa, dubulgʻa va yaroq soʻzlari narsa-buyumni ifodalaydi.

Istorizmlarning muhim ahamiyati shundaki, ular bizga tarixni oʻrganishimiz va tasavvur etishimizda katta yordam beradi. Biz har bir tarixiy soʻzni oʻqir ekanmiz, tafakkurimizda u bilan bogʻliq tasavvurlar va shu asosda bilish vujudga keladi. Chunonchi, Mani sallam bila jigʻamni tushirding, goʻyo oʻzimni tushirding, deb jallodgʻa buyurib qoʻlini kesdi. (“Temurnoma”dan 79-bet). Ushbu gapdagi jigʻa soʻzi oʻtmishda sallaga oʻrnatilgan, shohlik begisi boʻlgan narsa-buyum haqida tasavvur uygʻotsa, jallod soʻzi gunohkor hisoblangan kishilarni jazolovchi shaxs sifatida koʻz oldimizda namoyon boʻladi. Ammo Amir Temur zindonda qolib, Baroqxonni yodiga kelmay, esidan chiqib ketdi. (“Temurnoma”dan 80-bet). Bu oʻrinda zindon soʻzi istorizm va u qadimda aybdor sanalgan shaxslarni jazolovchi joy nomini beradi. Aytish mumkinki, oʻtmishni bilish va ibrat eta olishda shaxs va narsa-buyumning tarixiy nomi muhim ahamiyat kasb etadi: Amirni sovuti Dunboy yaroq qilichi zarbidan ushaldi. Andin keyin sulton Muzaffarxon amirlik mansabigʻa oʻlturdi. Andin keyin Ubaydullaxon aning oʻgʻli saltanat taxtigʻa oʻltirib, toʻqqiz yildan soʻng oʻz mulozimlari shahid qildilar. (“Temurnoma”dan 39-40-betlar). El va ulus fuqarolar barchasi tinchlikda boʻldilar. (“Temurnoma”dan 37-bet). Ul zotni Rahim otliq shahodat darajasigʻa yetkurdy. (“Temurnoma”dan 55-bet). Amir Temur gʻayrati kelib quduq uzra bordi. Zanjirni ushlab tortib yolgʻiz oʻzi qovgʻada suv olib odamlargʻa berdi. (“Temurnoma”dan 54-bet). Ushbu gapdagi qovgʻa soʻzi quduqdan suv olinadigan charm idish maʼnosini bildiradi. Uch shayx oʻz amirzodasiga tavajjih qilib, taʼrif qilurlar. (“Temurnoma”dan 59-bet). Alqissa, Taragʻay Bahodir nokli Qorayur nuyondin edi. (“Temurnoma”dan 43-bet). Odamlar eshitib boʻldilarki, ul qiz shayxga nazr boʻlgandir. (“Temurnoma”dan 46-bet). Ammo Amir Temurgʻa Sohibqiron laqabini Sayfiddin Shayx ul aʼlam qoʻygʻonlar. (“Temurnoma”dan 47-bet). Yuqoridagi misollarni kuzatib aytish mumkinki, oʻzbek tili leksikasida, xususan “Temurnoma” asari leksikasida mavjud istorizmlar soni anchagina. Jumladan, ularda qoʻllangan sovut, sulton, amir, saltanat, taxt, mulozim, ulus, otaliq, qovgʻa, amirzoda, qul, nuyon, nazir, aʼlam kabi soʻzlar bu fikrimizga dalil boʻla oladi. Garchi istorizmlar nafaol yaʼni kam qoʻllanadigan soʻzlar boʻlsada, biroq, ularsiz tarixiy asarlarni yaratib boʻlmaydi. Shundan kelib chiqib, istorizmlarni oʻzbek tili leksikasidagi muhim oʻrnini belgilash mumkin.

Istorizmlarga xos yana bir xususiyatni ta'kidlab o'tish lozimki, ularning ba'zilar zamon o'zgarishi bilan (tirilishi) mumkin: Shayx ul a'lam tamoyish muridlariga ruhsat berdilar. ("Temurnoma" dan 44-bet).

Ammo xonaqoh eshigi berk bo'lsa, zinhor ochmag'il, bulog' yoqasida o'lturgil, nima sukut qil. Andin so'ng so'filardan biri sani olding'a, oyog' ilgida o'rog'liq bir nimarsa keltirur. ("Temurnoma" dan 66-bet). Alqissa shayxni qo'ymasdan hokim qoshig'a kelturdilar. ("Temurnoma" dan 112-bet). Ushbu gaplardagi murid, xonaqoh, so'fi, hokim so'zlari ma'lum davr mobaynida tilda istorizm sifatida tahlil etildi. Bugungi kunda tuzum va zamon o'zgarishi natijasida ular tilning faol leksikasidan o'rin olib, istorizmlik xususiyatini yo'qotdi. Yuqorida til jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda rivojlanishi haqidagi fikrni qayd qilgan edi. Demak, istorizmlarning faol leksikaga aylanish jarayoni ham bevosita jamiyatdagi o'zgarishlar bilan bog'liq holda amalgam oshadi.

Ba'zi so'zlar til taraqqiyoti jarayonida turli xil narsa-buyum, hodisalarni ifodalaydigan bo'lishi yangi ma'no yoki ma'nolar kasb etishi mumkin. Bu so'zlardan birortasi tarixiy fakt bo'lishi mumkin. Demak, bunday so'zning biror ma'nosi istorizm bo'lib, qolgan ma'nosi (yoki ma'nolari) da u zamonaviy so'z hisoblanadi.[2] Masalan, boy so'zining quyidagi gaplarda ifodalangan ma'nosiga qaraymiz.

Naqsh-u pallada darvozadan katta qora sigir shataloq otib, orqasida bir kishini surib kirdi. Boy cho'chib o'zini chetga oldi.

...tiyin yig'ish bilan qachon boy bo'ladi kishi, deb o'zi tashlab ketdi.

Birinchi gapda boy so'zi istorizm bo'lib, ikkinchi gapda zamonaviy so'z hisoblanadi. "Temurnoma" da qo'llangan ayrim istorizmlar ham shunday xususiyatga ega. Masalan, Malik Xusaynni qullaridan biri onga hokim erdi, sakkizinch kunida fath etdilar. ("Temurnoma" dan 138-bet). Gapdagi malik so'zi istorizm sifatida qo'llangan. Biroq, bugungi kunda bu so'z zamonaviy qatlamga oid so'zlar tarkibida ham uchraydi. Ular, asosan, kishi nomlaridir. Masalan. Abdumalik, Tohir Malik, Murod Malik va boshqalar. Bu ismlar tarkibidagi malik so'zi istorizmdagi hukmron ma'nosidan ancha uzoq.

Xulosa: Demak, "Temurnoma" asaridagi istorizmlar o'tmish narsa-hodisalarining atamasidir. Bu istorizmlarning bugungi kunda til leksikasida sinonimlari mavjud emas. Asardagi ayrim so'zlar ifodalagan narsa hodisalar hozirgi hayotdan yo'qolganligi sababli bugungi kun leksikasida istorizm sifatida tadqiq etiladi. Bu so'zlar o'tmishga oidligi tufayli hozirgi istorizm deb ataladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Абдурахмонов Ф., Рустамов Х. Она тили дарслиги 10-11 синфлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.

Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1992.

Салоҳиддин Тошкандий., Темурнома. – Тошкент: Чўлпон, 1990.

5398/1 рақамли تىمورنامە ("Темурнома") асрлар қўлёзма

Шоабдурахмонов Ш., ва бошқалар Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1980.

Johnson, Kent (2008). «An Overview of Lexical Semantics» (PDF). *Philosophy Compass*: 119–134.

Pustejovsky, J. (2005) *Lexical Semantics: Overview in Encyclopedia of Language and Linguistics*, second edition, Volumes 1-14

Pustejovsky, James (1995). *The Generative Lexicon*. MIT Press. ISBN 9780262661409.

Chomsky, Noam (1957). *Syntactic Structures*. Mouton de Gruyter.

Sportiche, Dominique; Koopman, Hilda; Stabler, Edward (2014). *An Introduction to Syntactic Analysis and Theory*. WILEY Blackwell.

Scalise, Sergio; Guevara, Emiliano (1985). «The Lexicalist Approach to Word-